

Іван Петрович Котляревський .

Поема «Енеїда»

В епоху Відродження, коли з'явилося багато бурлескно-травестійних переробок найвидатніших творів часів середньовіччя, найбільшою увагою користувалася «Енеїда» Вергілія (славнозвісний римський поет). Кілька переробок її здійснено письменниками різних країн. Бурлескні жанри пов'язані з пародіюванням високої, урочистої тематики. У XVII-XVIII ст. в європейській літературі з'являється багато подібних творів. Особливо зручною для бурлескного пародіювання виявилась «Енеїда» давньоримського поета Вергілія. У 1633 р. в Італії вийшла «Перелицьована Енеїда» Лаллі, у Франції – «Перелицьований Вергілій» Скаррона (1648-1653), у Німеччині – «Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея» Блюмауера (1784), у Росії – «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку» М.Осипова (1791-1796). Навчаючись у семінарії, І. Котляревський, можливо, замислив і свою переробку.

І. П. Котляревський, який в шкільні роки детально вивчав твори Вергілія, знав про бурлескно-травестійні пародіювання твору цього митця в європейській літературі, ставить перед собою завдання – переосмислити патетичну проблематику римського оригіналу, наблизити твір до української дійсності, надати йому народно-національного колориту, наповнити зовсім іншим, новим змістом. Письменник жив у період зруйнування у 1775 році Запорізької Січі, мандрів козаків за Дунай, на Кубань і знав відношення простого народу до цих подій, усвідомлював необхідність протистояти імперській політиці, підняти самоповагу українського народу. Тому за **основу свого твору І. П. Котляревський взяв реальне життя, побут і звичаї українців.**

1. Назва твору

Назва твору пов'язана з ім'ям головного героя – Енея. За грецько-римською міфологією, Еней – син дарданського царя Анхіза і богині Афродіти, один із героїв Троянської війни, оспіваної Гомером (VIII-VII ст. до н. е.) в «Іліаді» й «Одіссейі».

2. Жанрові особливості

За жанром «Енеїда» І. Котляревського - це епічна, бурлескно-травестійна поема:

поема - тому, що це віршований великого розміру твір, в якому змальовуються значні події, яскраво розкриваються людські характери;

епічна - бо в ній говориться про людей, їх вчинки, переживання, боротьбу в розповідній формі;

травестійна - бо автор переодяг античних героїв Вергілієвої «Енеїди» в українське вбрання, переніс їх в історичні умови українського життя XVIII ст. (побут козаків-запорожців, українського панства, чиновників та простих людей);

бурлескна - бо події і люди змальовуються в жартівливому, знижувальному тоні.

Зверніть увагу! Суть травестії та бурлеску - в різкому контрасті між темою й характером її розкриття. Попередні травестії «Енеїди» так чи інакше заперечували свою першооснову і цим зв'язували себе з нею. Котляревський поставив перед собою іншу мету: не висміяти чи принизити оригінал, а у відомому для всіх сюжеті дати опис зовсім нового, маловідомого досі для світу життя українського народу. «Енеїда» Котляревського - травестія, в якій не дотримано всіх правил жанру, швидше це героїко-комічна поема.

Проте гумор «Енеїди» - не розважальний. Ніби жартуючи, Котляревський відтворив минуле України, сучасне (другу половину ХУІІІ ст. і початок ХІХ ст.) і заглянув у майбутнє.

3. Тема і ідея

Тема: Засудження жорстокості панів, паразитизму і морального звиродніння, хабарництва і лицемірство чиновників. Затхлості життя в Російській імперії Котляревський протиставив волелюбних і незалежних, веселих і буйних троянців-запорожців.

Ідея: Розв'язання суперечки: самобутній український народ чи ні.

4. Композиція (сюжет та його елементи, позасюжетні елементи)

В основі сюжету лежить відомий античний міф: на десятий рік війни між греками та троянцями за чарівну Олену греки зруйнували Трою, а Еней із залишками троянців за велінням богів Середземним морем поплив до Латинської землі, щоб там заснувати нове царство. Мандри Енея описав Вергілій у епопеї «Енеїда», а І. Котляревський в образах троянців і царів зобразив мешканців України другої половини ХVІІІ - початку ХІХ ст. Хоч козацтво й було зображено під масками троянців, але ні грецькі імена героїв «Енеїди» Котляревського, ні те, що Січ названа Троєю, не ввело читачів в оману - всі розуміли, про що і про кого, йдеться:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак ...

А розділи, де троянці співають запорізькі пісні, де звучать згадки про гетьманщину - все нагадування народів про славне минуле і заклик до його відновлення. **Отже, у творі ми бачимо розгортання двох сюжетних ліній: перша - реальні мандри запорізьких козаків після скасування Січі; друга - канва самого сюжету Вергілія.**

«Енеїда» оригінальна насамперед за композицією: у римського автора 12 частин, а в **Котляревського - тільки 6**. Ряд епізодів (наприклад, розповідь Енея про загибель Трої) український письменник зовсім випускає, а деякі, навпаки, розгортає у ширші картини (наприклад, сцену зустрічі троянців з Дідоною), пекло і рай описує по-своєму, інші картини теж оригінальні, бо вони в дусі українського фольклору, та й дія відбувається в Україні (названо ряд міст і сіл Полтавщини, наприклад Лубни, Гадяч, Вудища). Котляревський часто в полотно твору вплітає епізоди з життя українських козаків, старшини, селянства, міщан, священиків, учнів. Прийоми гостей, полювання, готування до війни, «субітки» тощо у Вергілія відсутні. До того ж описи побуту українського суспільства у Котляревського досить великі.

5. Правда та художній вимисел

Правдиві й мальовничі картини життя України відтіснили античний світ на другий план. Завдяки такому самостійному підходу до справи «Енеїда» і на запозичений сюжет вийшла оригінальним твором. По суті, крім імен героїв та основної нитки подій, від Вергілієвого твору нічого не залишилося, бо минуле тут стало сучасним, сучасне - минулим, героїчне - побутовим, а побутове - піднесено-урочистим.

6. Проблематика твору

Засуджуючи соціальну несправедливість, Котляревський мріяв про таке суспільство, в якому пануватимуть високі благородні моральні заповіді, люди житимуть за законами добра і правди, а тому він виступив зі своєю моральною програмою. У пекло Котляревський помістив скупих, брехунів, гульвіс, самогубців, лжевчених, графоманів, пияків, балакунів, модниць, перекупок, паліїв, ворожбитів, злодіїв, картярів, лікарів-партачів – усіх, чиї дії народ трактував як аморальні, за які людина після смерті потрапляє в пекло, де зазнає тяжких мук.

Поет звинувачує й тих, хто не дбає про честь сім'ї: дівчат, що забули про дівочу гідність; звідниць; парубків, які «ізроду не женились», а підбивали на любові заміжніх молодич, що зраджують своїх чоловіків. Осуд у поета викликають святенниці, які на людях «молилися без остановки» і «били сот по п'ять поклін», а поховавши молитовники, «казились, бігали, скакали і гірше дещо в темноті».

Ченці; попи і крутопопи
Мирян щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церкву щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали ...

А якою ж повинна бути людина? Котляревський про це мав свою власну думку. Ось, наприклад, як, за уявленнями автора «Енеїди», живуть праведники в раю:

Ні чванились, ні величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий Боже, щоб не догадались
Брат з брата в чім покепковать;
Ні сердилися, ні гнівились,
Ні лаялися і не бились,
А всі жили тут люб'язно ...

Котляревський-педагог не оминув і теми виховання. Він картає батьків, «які синів не вчили, а гладили по головах, і тільки знай що їх хвалили». Таке потакання примхам дітей, сліпа любов давали протилежний наслідок: з них виростали ледарі, сини «чубили батьків» і тільки очікували їхньої смерті, щоб самим заволодіти маєтками. Осудливо говорить поет і про тих, хто тільки й лає дітей, б'є їх.

Важливо зазначити, що описані Котляревським аморальні явища стосуються не всього суспільства, а переважно панівних класів. Народ ненавидить панів не лише за їхню експлуататорську суть, а й за розпусту, моральне

виродження. Автор поеми й відобразив ці погляди. Як поет-громадянин, він викрив також національні вади українців: нерішучість, надмірну добродушність, легковірність тощо. Отже, і духовне багатство народу, і те, що заважає йому успішно розвинутися, показано в «Енеїді» однаково правдиво.

7. Аналіз художніх образів

Усі образи поеми можна поділити **на три великі групи**. **Перша** - це Еней і троянці. У цих образах І. Котляревський змалював українських козаків-запорожців з їх хоробрістю, веселими звичаями, завзяттям.

Другу групу дійових осіб складають боги. В образах Зевса, Юнони, Венери, Нептуна, Еола, Плутона та інших змальовано феодально-поміщицьку верхівку з усіма її негативними рисами - хабарництвом, інтриганством, зневажливим ставленням до простих людей. Боги втручаються в Енеєву мандрівку: одні - допомагають йому, інші - перешкоджають.

Третя група - це всі земні герої, царі. У цих образах письменник зобразив українських поміщиків-феодалів, їх взаємини і побут.

Головним героєм поеми є **Еней**, іменем якого і названо твір. Але Еней не сам, з ним усюди і завжди його вірні побратими-троянці.

Еней - відважний, хоробрий ватажок, який повів своє військо до Латинської землі. Автор із любов'ю змальовує його:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак,

Удавсь на всеє зле проворний

Завзятіший од всіх бурлак.

Еней здатний і на бійку, і на розваги, і на дипломатичні стосунки з Латином, Ацестом, Евандром та іншими царями; вміє майстерно танцювати, любить випити і погуляти.

Портретний образ Енея зустрічаємо на сторінках поеми багато разів. Автор то милується ним:

Прямий, як сосна, величавий,

Бувалий, здатний, тертий, жвавий,

Такий, як був Нечеса-князь,

На нього всі баньки п' ялили,

І сами вороги хвалили,

Його любив всяк - не боявсь.

А то змальовує у досить-таки непривабливому вигляді:

Напали з хмелю перелогі,

Опухли очі, як в сови,

І ввесь обдувся, як барило,

Було на світі все немило ...

Однак мужність Енея захоплює автора протягом усієї поеми. На полі бою Еней - мудрий, завзятий полководець:

Еней совавсь, як навіжений,

Кричав, скавав, мов віл скажений,

І супротивних потрошив:

Махне мечем - врагів десятки

Лежать, повиставлявши п'ятки;

Так в гніві сильно їх локшив!

Дотепність Енея, цього козака-веселуна особливо імponує письменникові, бо що то за козак, коли він не жартує и не може вчасно кинути влучне слово?

Але коли ситуація складна, Еней звертається за порадою до своїх вояків - значить, поважає Їх. Він тепер уже не чваниться і визнає, що перемоги над ворогом - це заслуга насамперед хороброї дружини.

У бою Еней одчайдушний і великодушний: «лежачих не займає», але честь козака захищає. Він – «правдивий чоловік», зразок витримки і взагалі «К добру з натури склонний», щедрий: «як бува у нас, хотів останнім поділитися». Користується любов'ю та повагою троянців.

Розкриттю теми патріотизму українського козацтва, його волелюбності служать також образи інших троянців. Правда, спочатку їхні вчинки викликають у нас рішучий протест і осуд:

Щодень було у них похмілля;

Пилась горілка, як вода;

Щодень бенкети, мов весілля,

Всі п'яні, хоч посуньсь куда.

Проте в останніх частинах поеми троянців наче підмінили. Ці бурлаки-побратими, раніше «моторні ... швидкі, проворні» тільки для власної вигоди, стають хоробрими, великодушними і навіть дисциплінованими воїнами, незламними в присязі, вірними й волелюбними синами вітчизни, що готові до останньої краплі крові «свою свободу боронити». Вони перемагають і в найбезвихідніших ситуаціях. Їхні одчайдушність і лицарство тепер проявляються не в гулянках, а на полі бою. На заклик Енея: «Козацтво! Рицарі! Храбруйте! - вони відповіли ділом, а в навчанні вони були зразком ретельності й тямущості. Відчувається, що автор сам милується своїми троянцями-козарлюгами, жартує з них, але глуму в тому сміху нема.

Отже, троянці - це життєрадісні, сміливі люди, які люблять добре поїсти, попиту, погуляти, розважитись, але вміють і міцно стиснути в руках зброю, постояти за свою честь і мужньо захищати вітчизну, а якщо потрібно, то і віддати життя за неї. Загартовані в походах і боях, троянці над усе ставлять військову доблесть, бойове товариство, побратимство, вірність обов'язку і дружбі. Серед троянців найяскравіше виділяються два друга, **Низ і Евріал**.

Одна з найхвилюючих подій поеми, героїчний вчинок Низа і Евріала, вилазка в стан ворога - свідчення глибокого усвідомлення ними свого патріотичного обов'язку, вірності присязі. Низ і Евріал - не троянці за походженням, але були на службі, вони завербувалися до Енейового війська і сумлінно несуть службу. У Евріала є вдома старенька мати, а у Низа немає нікого:

От я так чисто сиротина,

Росту, як при шляху горох:

Без нені, без отця дитина,

Еней - отець, а неня - бог.

Низ вмовляв товариша, щоб той залишився на варті, а у стан ворога, де можна загинути, Низ піде сам. Низ нагадує Евріалові, що він повинен жити

заради матері. Але бойова дружба між героями-патріотами така міцна, що нічого не може стати їм на заваді. Евріал відповідає товаришеві:

... Де общее добро в упадку,

Забудь отця, забудь і матку,

Лети повинність ісправлять;

Як ми Енею присягали,

Для його служби жизнь оддали,

Тепер не вільна в житті мати.

Як клятва вірності своєму побратимові звучать слова Евріала:

Від тебе не одстану зроду,

З тобою рад в огонь і в воду

На сто смертей піду з тобою.

Друзі пішли у ворожий табір вночі, щоб вирізати ворогів і цим допомогти троянцям здобути перемогу. Але Евріал потрапив до рук ворогів, і смерть товариша викликала смертельну ненависть у Низи до його вбивць, і він один кинувся проти озброєних ворогів. Автор підкреслює:

Любов к отчизні де героїть,

Там сила врага не устоїть,

Там грудь сильніша от гармат.

!Таким чином, в образах Низи і Евріала І. П. Котляревський зма-лював мужніх патріотів, вірних козацькій присязі і бойовій дружбі.

На високому Олімпі живуть боги, які оглядають земний світ і вер- шать долі простих людей. Це наймогутніший з богів - Зевс, Венера, Юнона, бог моря Нептун, бог вітрів Еол, бог вогню і ковальської справи Вулкан. Життя богів проходить у постійних бенкетуваннях, інтригах, сварках. Ворогування між Юноною і Венерою відбивається на долі Енея: Юнона - намагається заподіяти йому смерть, у всьому перешкоджає, а Венера допомагає де тільки можна.

В образах богів автор змальовує чиновне панство, вельмож-феодалів XVIII ст. з їхнім світоглядом і манерами. Численні сцени переконують нас, що боги - продажні чиновники, хабарники, мова їх переповнена лайливими словами, вульгаризмами. Ось мова Зевса, що гримає на богів:

Та цитьте, чортові сороки! --

Юпітер грізно закричав. --

Обом вам обіб'ю я щоки;

Щоб вас, бублейниць, враг побрав!

Занишкніть, уха наставляйте

І слухайте, що я скажу;

Мовчіть! Роти пороззявляйте,

Хто пискне, - морду розміжжу!

За поведінку богів навіть Зевсу соромно:

Чи довго будете казирись

І стид Олімпові робить?

.....

Поступки ваші всі не божі;

Ви на сутяжників похожі

І раді мордувать людей;

.....

А вам, олімпські зубоскалки,

Морчухи, дзиги, фіглярки,

Березової дам припарки,

Що довго буде вам втямки.

Саме такого зображення від Котляревського вимагав бурлескний стиль. Доброзичливий гумор у зображенні богів часто переходить у сатиру - висміюються такі риси їх характеру, як грубість, заздрощі, самодурство, сварливість.

Автор за допомогою мовної характеристики створює характери персонажів, розкриває їх внутрішній світ, звички, манери поведінки.

Юнона «суча дочка», Венера «плюгава, невірна, пакосна, халява», Еол - хабарник, Нептун - «іздавна був дряпичка» (хабарник) - таким постає перед читачами «високий Олімп» у зображенні у Котляревського. Енеєві розтлумачують:

Ти знаєш - дурень не бере:

У нас хоть трохи хто тямущий,

Уміє жить по правді суцїй,

То той хоть з батька, то здере.

Такою, на думку автора, була верхівка тогочасного суспільства. А в образах царів втілюються риси українських поміщиків феодалів; їхнє життя теж проходить в нескінченних бенкетах, розвагах, сварках, інтригах. Ось який бенкет влаштувала Дідона на честь Енея:

Тут їли рознії потрави,

І все з полив'яних мисок ...

І кубками пили слив'янку,

Мед, пиво, брагу, сирівець,

Горілку просту і калганку.

Сама Дідона зображена автором так:

Спідницю і карсет шовковий

І начепила ланцюжок;

Червоні чоботи обула,

Та і запаски не забула,

А в руки з вибійки платок.

І страви на бенкеті українські, і напої, і одяг на царях і троянцях, тож і герої - теж українці. Згадаймо ж і дари, якими цар Латин передав через послів Енею:

Лубенського шмат караваю,

Корито опішнянських слив,

Горіхів київських смажених,

Полтавських пундиків пряжених

І гусячих п'ять кіп яєць ...

Не з берегів Тібру, а з українських міст і сіл були дари. Все українське! Тож це ще раз підтверджує, що незважаючи на назву «Енеїда» твір про Україну часів І. П. Котляревського, тому й герої її - українці.

8. Мова автора як своєрідність його індивідуального почерку, описи та ліричні відступи

Бурлескним є стиль твору загалом, бурлеск проймає всі художні засоби твору, наприклад **епітет**: богиня Юнона - «суча дочка», метафора: «і за гріхи їм носа втруть», уособлення: «із неба злізла ніч», порівняння: Еней «крикнув, як на пуп». Порівняннями, і часто несподіваними для читача, пересипана вся поема - це одна з характерних ознак стилю автора; скажімо, сорочка в Харона «замазана була на палець, засалена, аж капав смалець».

У поемі чимало **вульгарних слів**, лайок: «гадів син», «полізеш рачки» тощо. Місцями трапляються цілі каскади цих вульгаризмів. Це теж зумовлене бурлескним стилем. Проте ці вульгарні слова, як правило, в межах художнього такту.

З інших лексичних прийомів гумору слід назвати **церковні слов'янізми** (і паки»), **макаронізми**, **бурсацький та латино-український жаргон**:

Рогамус, доміне Латине,

Нехай наш капут не загине.

Перміте жить в землі своей ...

У міру (й доречно) наслідуючи народні жарти, вживає поет зашифровану мову: «борщів як три не поденькуєш, на моторошні засердчить». Комічний ефект справляють професіоналізми. Наприклад:

Люблю, люблю, божусь кліщами,

Ковадлом, молотом, міхами.

Часто автор вдається до іронії. Наприклад, описавши портрет жахливо потворної Сівілли (ІІІ частина), він зразу ж після цього пише: «Еней, таку уздрівши цяцю ...»

Відповідно до вимог бурлескного стилю автор вніс багато елементів розмовно-побутової селянської лексики, образів з фольклору: казкову скатертину-самобранку, сап'янці-самоходи, килим-самоліт, хатку на курячій ніжці. Народними витворами є також казкові герої «Енеїди». Телесик, Котигорошко, Коцій, дурень зі ступою зображені на щиті Енея. З фольклору і казкові звороти, наприклад: «Не так-то діється все хутко, як швидко кажуться Казки». Розказане автором часто можна сприйняти за **народний анекдот, жарт, переказ, бувальщину**.

З української народної поезії запозичив Котляревський і **постійні епітети** (чисте поле, біле тіло, гіркі сльози). Народними магічними обрядами є і виливання Сівіллою переполоху, і ворожіння дівчат на вечорницях, і забави в Дідони. Фольклорну основу має тужіння-плач матері Евріала: «О сину! світ моїх очей!»

А от ряснота, прямо-таки злива **однорідних членів** речення (ще одна помітна риса стилю Котляревського) йде від традицій книжної мови. Поет захоплений розмаїттям української мови, ніби не може стриматися від використання майже безмежних можливостей її виражальних засобів.

Ремнями драла, мов биків,

Кусала, гризла, бичувала,

Кришила, шкварила, щипала,

Топтала, дряпала, пекла,

Порола, корчила, пиляла,

Вертіла, рвала, шпигувала

І кров із тіла їх пила.

Проте не всюди дотепи Котляревського добродушні. Часто гумор переходить у в'їдливу **сатиру**, і це надає «Енеїді» виразного соціального звучання. Дошкульно зображені призвідці соціальної неволі народу – боги-чиновники та царі-поміщики: Латинові вельможі «на йолопів були похожі», Зевс від горілки «аж обдуся» тощо. Це сміх злий, нищівний. Котляревський так зарядив «Енеїду» сміхом, що вона звеселяє читачів вже багато поколінь. Сміх в «Енеїді» є виявом сили народу, який сміявся не лише з інших, а й з себе.

Та в багатьох картинах Котляревський відходить від бурлеску, найчастіше там, де йдеться про високопатріотичні або ліричні мотиви. Майже немає елементів бурлеску характеристиці Евріала, а також Енея і троянців у IV-VI частинах, в опису втечі Низа та Евріала з рутульського стану, у згадках про гетьманщину тощо.

І там, де поет оспівує найсвятіші для народу почуття любові до рідного краю, бурлеск зникає, розповідь стає поважною то урочистою, то зворушливою. Наприклад:

На те і місяць вкрила хмара,

І поле вкрив густий туман ...

9. Роль твору в суспільному житті свого часу

Значення «Енеїди» у тому, що цим безсмертним твором Котляревський поєднав українське художнє слово зі світовою культурою, в побуті України показав загальнолюдське. Своїм твором митець-новатор довів, що й у рамках бурлескного жанру можна правдиво показати життя народу і висміяти його ворогів.

«Енеїда» - чи не єдиний травестійний твір у Європі, що став народним, бо ця перша високохудожня поема нової української літератури зігриває читача власним, а не позиченим теплом.

«Енеїда» відповідає принципів народності, бо вона написана народною мовою, на народній основі; в поемі висвітлено особливості національного характеру українців, глибоко проникнуто в суть описаних явищ, відбито мрії про краще життя, оспівано високі громадянські чесноти, погляди, мораль народу.

Перевір себе

1. «Енеїда» є:

- А) епічною бурлескно-травестійною поемою;
- Б) епічною поемою;
- В) героїчною поемою.

2. «Енеїда» написана:

- А) старослов'янською мовою;
- Б) народною мовою;
- В) давньоукраїнською мовою

3. За композицією «Енеїда» має:

- А) 12 розділів;
- Б) 10 розділів;
- В) 6 розділів.

4. Кого зображено в поемі І. Котляревського “Енеїда” цими рядками:

“...в кривавих ризах тут.

За нею рани, смерть, увіччя,

Безбожність і безчоловіччя,

Хвіст мантиї її несуть”?

А. Юнону.

Б. Дідону.

В. Сирену.

Г. Війну.

5. Вкажи серед названих імен з “Енеїди” І. Котляревського земних героїв:

А. Еол.

Б. Геба.

В. Дідона.

Г. Борей.

6. Кого характеризує І. Котляревський такими рядками в поемі “Енеїда”:

“...тоді кружав сивуху

І оселедцем заїдав.

Він, сьому випивши восьмуху,

Послідки з кварти випивав”?

А. Енея.

Б. Евріала.

В. Зевса.

Г. Нептуна.

7. Що було перешкодою для троянців, аби вони змогли потрапити на острів Цірцеї?

а) Сприятливі погодні умови;

б) розумні поради Сівілли;

- в) їх звернення по допомогу до Еола;
- г) небажання самої господарки.

8. Через що виникли непорозуміння між троянцями і латинцями?

- а) Релігію і вірування;
- б) менталітет;
- в) спілкування між собою;
- г) прагнення довести зверхність однієї нації над іншою.

9. Для розуміння мови латинців Еней наказував своїм воякам придбати:

- а) «Буквар»;
- б) Псалтир;
- в) Біблію;
- г) «Піярську граматику».

10. Біблійний герой, з яким І. Котляревський порівнює Латина:

- а) Каїн;
- б) Ной;
- в) Йосип;
- г) Мойсей.

11. Яку пораду надав покійний батько сину Евріалу?

- а) «Не залишати товариша в біді»;
- б) «Якщо помирати, то героєм»;
- в) «Під час бою сміло дивитися в очі ворогу»;
- г) «Не бути зрадником».